

POLISEMANTIK SO'ZLAR TARIXIGA BIR NAZAR
("DEVONI LUG'OTIT TURK" MISOLIDA)

Choriyeva Ra'no Rustam qizi

E-mail: choreyevan@gmail.com

Annotatsiya: Polisemiya hodisasi qadim davrlardanoq olimlar diqqatini tortgan. Xususan, buyuk leksikograf Mamud Qoshg'ariy ham "Devoni lug'otit turk" asarida so'z ma'nolariga oid qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tgan. Ushbu maqolada "Devoni lug'otit turk" da keltirilgan, XI asrda ajdodlarimiz tomonidan turli ma'nolarni ifodalash uchun qo'llanilgan ayrim polisemantik so'zlar ma'nolari orasidagi bog'liqlik asosida tahlil qilindi. Ushbu so'zlar tahlili o'sha davrdagi so'zlarning ma'no qirralari haqida ma'lumot berishi bilan birga, o'sha davrda yashab ijod etgan ajdodlarimizning obyektiv borliqdagi narsalar, voqeliklar, belgilar, harakat va holatlarni bir-biri bilan aloqador holda qanday qiyoslab idrok qilganligini, ularni tilda qay darajada aks ettira olganliklarini ham ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: so'z, ma'no, polisemiya, polisemantik, ko'p ma'nolilik, metafora, metonimiya, bog'lanish

Annotation: Polysemy has been a subject of interest for scholars since ancient times. In particular, the renowned lexicographer Mahmud Kashgari, in his work "Divanu Lugatit Turk," provided valuable information related to the meanings of words. In this article, an analysis was conducted based on the interrelation of certain polysemous words used by our ancestors in the 11th century to express various meanings. This analysis not only provides information about the semantic nuances of the words used during that period but also sheds light on how our ancestors, living in that era, comprehended and related objective realities, phenomena, signs, actions, and conditions to each other, and to what extent they reflected them in their language.

Key words: word, meaning, polysemy, polysemous, multiplicity of meanings, metaphor, metonymy, interrelation

Tilimiz boy, xilma xil. Fikr, tushuncha va tuyg'ularimizni so'zning turli ma'no nozikliklari bilan tinglovchilarga yetkazib bera olamiz. Bunda tildagi polisemiya hodisasi muhim ahamiyatga ega. Tilimizdagi so'zlarning juda ko'p qismini ko'p ma'noli so'zlar tashkil etadi. Qadim davrlardan boshlab xalqimiz yangi paydo bo'lgan tushunchalarni alohida yangi so'zlar bilan nomlamasdan, tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlik asosida tildagi mavjud so'zlardan foydalanib nomlashga harakat qilishgan. Agar ma'lum bir tilda yangi paydo bo'lgan tushunchalar uchun alohida so'zlardan foydalanilsa, tildagi so'zlar miqdori haddan ortiq ko'payib ketadi, so'zlarni xotirada saqlab qolish ham qiyinlashadi. Natijada bu tildan foydalanish qiyinlashib, hatto til yaroqsiz holga kelib qolishi ham mumkin. "Til boyligi yuz mingdan ortiqroq so'zni o'z ichiga oladi. Unda berilgan ma'nolar miqdoriga zarb qilinsa, tilda

milliondan ortiq soʻz yuzaga keladi. Polisemiya har bir tilda soʻzlashuvchi xalqni ana oʻsha milliondan ortiq soʻzni yodlash mashaqqatidan qutqaradi". (Mirtojiyev, 2010, 159-bet)

Har qaysi tilda bir soʻz bilan turli xil kombinatsiyalar orqali koʻplab maʼnoni ifodalashga harakat qilinadi. Natijada tilda mavjud soʻzlarga yangi maʼno yuklanadi, tildagi tejamkorlik va umumiylik prinsipi polisemiya hodisasini vujudga keltiradi. " Tildagi polisemiya hodisasi juda qadimdanolimlar diqqatini oʻziga jalb qilib keldi. Adabiyotlarda qayd etilishicha, eramizdan avval falsafa va uslubiyat nuqtai nazaridan oʻrganildi. Bu masalada Xitoy va Hind olimlari fikr yuritgan boʻlib, eramizning boshlariga kelib yunonlar ham shugʻullanishgan. Buyuk leksikograf M. Koshgʻariy ham eʼtibor bergan boʻlib, lekin polisemantik soʻz tarkibidagi har bir leksik maʼnoni bir soʻz sifatida qaraydi". (Mirtojiyev, 2010, 158-bet)

Mahmud Qoshgʻariyning "Devoni lugʻotit turk " asari qadim tariximizdagi soʻzlarning maʼno nozikliklarini oʻrganish uchun muhim manbadir. Asarni nashrga tayyorlovchi olim S. Mutallibov shunday taʼkidlaydi: " Asarda soʻz turlarining har biri juda boy faktlar asosida birinchi marta qoida ostiga olindi. Hatto u soʻzlar maʼnosi haqida ham lingvistikada ancha keyin aniqlangan xususiyatlarni oʻsha davridayoq oʻrtaga qoʻydi. Soʻzlarga yangi maʼno yuklash yoʻli bilan ham yangi soʻzlar yasashini koʻrsatishi shu xil yangiliklardandir. Uning koʻrsatishicha, yangi soʻz tilda yolgʻiz affikslar qoʻshish, soʻzlarni bir-biriga biriktirish yoʻli bilangina yasalmay, yana koʻp usullar bilan ham yasalar edi. Ulardan biri soʻzga yangi maʼno yuklash usuli edi".

Ushbu maqolada Mahmud Qoshgʻariyning "Devoni lugʻotit turk " (keyingi oʻrinlarda Devon deb yuritiladi) asarida keltirilgan koʻp maʼnoli soʻzlarning ayrimlari izohlanadi. Soʻzlarning bittadan ortiq maʼno anglatish hodisasiga koʻp maʼnolilik yoki polisemiya deyiladi. "Polisemem leksemalar tarkibidagi maʼnolararo munosabatlar tipik, qaytariluvchi, bir -biriga oʻxshash boʻladi". (Hakimova, 2007, 60-bet) Masalan devonda urugʻ soʻzi keltiriladi.

Urug' 1 : urugʻ, har bir narsaning urugʻi; ekiladigan urugʻni ham shunday deydilar. Urugʻ ekhti- urug' ekdi, don sochdi.

Urug' 2: qarindosh- urugʻni ham bunga oʻxshatib urugʻ-tariğ deydilar. (Qoshgʻariy, 2017, 39-bet)

Ushbu polisemem leksemalarning maʼnolarida bir-biriga oʻxshashlik mavjud. Bir oʻsimlikdan paydo boʻlgan urugʻ miqdori koʻp boʻladi va har yerga sochilib yangi oʻsimliklar bunyod boʻlganidek, bir ota-bobodan, bir ajdoddan kelib chiqqan kishilar guruhi ham shunga oʻxshaydi. Devonda keltirilganidek ushbu soʻz XI asrda ikki maʼnoni ifodalash uchun qoʻllangan boʻlsa, yillar oʻtishi bilan bu soʻzning maʼno nozikliklari ortib borganligini koʻrishimiz mumkin. "Oʻzbek tilining izohli lugʻati"da ushbu soʻzning quyidagi yetti maʼnosi berilgan:

URUG' - 1 Oʻsimlikning murtak, oziq moddalari va qobiqdan iborat hosili; don, tuxum. Sochilgan urug' unib chiqdi.

2 Jonivorlar, hasharotlarning jinsiy hujayrasi; tuxum. Bir chug'urchuq bir kunda o'n mingtagacha hasharotni yeydi. Hasharot esa, yo'q bo'lib ketmasligi uchun, millionlab tuxum qo'yadi. S. Nurov, Narvon.

3 Ipak qurti kapalagining tuxumi, qurt urug'i. Samarqand qurt urug'i zavodi faqat oq pilla o'raydigan ipak qurti urug'lari tayyorlay boshladi. Gazetadan.

4 - biol. Erkaklar jinsiy bezi ishlab chiqaradigan, jinsiy hujayralardan iborat suyuqlik; sperma, maniy.

5 ko'chma Ko'paytiradigan, ko'payadigan, urchiydigan narsa. Nizomulmulk fitna urug'ini uzoqni mo'ljallab, juda maxfiy sepmoqda. Oybek, Navoiy.

6 (3-sh. birl. shaklida: urug'i) Ayrim so'zlar bilan qo'llanib, shu so'z anglatgan narsa yoki shaxs toifasi, ko'pligi ma'nosini bildiradi; zoti. Bo'lsa bo'lar, bo'lmasa – xotinning urug'i Hirotdan kelgan emas! A. Qahhor, Asarlar.

7 Bir ota-bobodan, bir ajdoddan kelib chiqqan kishilar guruhi; avlod. Bir urug'danmiz aloqalarimiz buzilmasin. Sh. Xolmirzayev,

Polisemem leksema strukturasidagi ma'nolar bog'lanishining 2 ta asosiy turi mavjud: o'xshashlikka ko'ra va aloqadorlikka ko'ra. O'xshashlikka asoslangan ma'no ko'chishi metafora va vazifadoshlik orqali yuzaga chiqadi.

M. Hakimovanning "Semasiologiya " kitobida o'zbek tilidagi metaforik o'xshashlikka asoslangan bog'lanish qoliplarining ayrimlari keltiriladi. Masalan, ma'nolarning shakliy o'xshashligi asosida bog'lanish, joylashgan o'rnidagi o'xshashlik asosida bog'lanish, belgilarning o'xshashligi asosida bog'lanish. Devon orqali XI asrda ham so'zlarning ma'no bog'lanishida o'xshashlikka asoslanganligi ko'rishimiz mumkin. Quyida ulardan ayrimlarining izohini keltiramiz:

• **Ma'nolarning shakliy o'xshashligi asosida bog'lanish:**

Ağiz 1 odam va hayvonlar og'zi. Maqolda shunday keladi: Ağiz yesä, köz uyalur. Ya'ni "Og'iz yesa, ko'z uyalur"

2 ariq og'zi; charm idish yoki qovg'aning og'zi; xum og'zi; quduq og'zi (Qoshg'ariy, 2017, 36-bet)

Ag'-1 ikki son orasidagi bo'shliq. Yüz at mening ağdın keçti- mening oyog'im ostidan yuz ot o'tdi.

2 bu barmoqlar orasidagi bo'shliqqa ham qo'llanadi. (Qoshg'ariy, 2017, 45-bet)

Bunda ham ikki son orasidagi bo'shliq va barmoqlar orasidagi bo'shliq bir-biri bilan shakliy o'xshashlikka ega, ikkisi ham uchburchak shaklda. Bugungi kunda ag' so'zi tilimizda og' shaklida saqlanib qolgan. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da shunday izohlanadi: **OG'** - Ishton yoki shimning ikki pochasi qo'shiladigan joyi, chovi. Demak, bu so'z ifodalagan ma'noning faqat birinchisi bizgacha yetib kelgan, bugungi kunda barmoq orasini ifodalash uchun ma'lum bir so'zdan foydalanmaymiz.

Adri 1 ayri; bug'doy sovurish uchun qo'llanadigan asbob.

2 Ikki shoxli har bir narsani ham adri deyilar.

3 Bu soʻz kishilarga nisbatan ham ham qoʻllanadi: adri butlugʻ- ayri butli odam. (Qoshgʻariy, 2017, 64-bet) Bunda ham ma'nolar o'rtasida shakliy bog'liqlik mavjud.

• **Joylashgan oʻrnidagi oʻxshashlik asosida bogʻlanish**

Alin 1 peshona, manglay

2 tog'ning yumaloq va baland tomoni. (Qoshgʻariy, 2017, 44-bet) Bunda togʻning yuqori, yumaloq qismi boshning yuqorisida joylashganligi uchun peshonaga oʻxshatilgan.

• **Belgilarning oʻxshashligi asosida bogʻlanish.**

Oʻq- 1 oʻq.

2 oq yılan- oʻq yılan oʻq ilon; oʻzini odamga otuvchi ilon. (Qoshgʻariy, 2017, 29-bet) Bunda o'qning otilgandagi tezkorlik belgisi ilonga koʻchirilgan.

Oʻng- 1 oson ish, qulay ish. Bu soʻz ongay soʻzining qisqartirilgani.

2 ong elig- O'ng qoʻl, sog' qoʻl. (Qoshgʻariy, 2017, 31-bet) Har ikkala soʻzda ham qulaylik, muvofiqlik belgisi koʻrinadi.

Uch- 1 narsaning uchi, butaq uči- butoqning uchi, shoxning uchi

2 Uč el- chegara, el, mamlakat chegarasidagi viloyat

3 biror narsaning tugallanishi, bitishi. Boyda nä uç bor, deydilar. Ma'nosi "Xalq (qavm) shu qadar koʻpki, unda tugash yo'q " demakdir. (Qoshgʻariy, 2017, 32-bet)

Agʻir- 1 ogʻir, har narsaning ogʻiri. Xalq yoki bek tomonidan hurmat qilinadigan kishiga ağırlıg kişi deb aytiladi; Tānri meni ağırladı- Xudo meni siyladi, qadrladi; ağır adabiy amrudı- ogʻir oyoq kechadan bir muncha muddat oʻtgandan keyin toʻxtadi deyilmoqda, ya'ni "ogʻir oyoqli kishi sekin va sust yursa ham ham manzilga yetadi" degan ma'noda.

2 ağır nān- narxi baland narsa, qimmatbaho narsa (Qoshgʻariy, 2017, 35-bet)

Iduq- 1 har bir qutlugʻ narsa

2 o'z holiga qoʻyilgan hayvonga iduq deydilar. Unga yuk ortilmaydi, suti sogʻilmaydi, yungi olinmaydi. Egasi uni nazr qilgani uchun shunday qilinadi. (Qoshgʻariy, 2017, 39-bet)

Uzaq- 1 uzoq uzaq iš -cho'zilgan ish

2 bir yerga yuborilgan odamning kechikishiga ham shu so'z qoʻllanadi. Yalavač uzaq bardi- yuborilgan kishi kechikdi. (Qoshgʻariy, 2017, 40-bet)

Ushaq- 1 kichik, mayda narsa

2 shuningdek yosh bolalarni ham uşaq oğlan deydilar

3 Oʻtinning maydasiga uşaq otun deydilar. Bu soʻz birlik emas, jamlik holati uchun qoʻllaniladi. (Qoshgʻariy, 2017, 40-bet)

Bu sozʻlarda kichiklik belgisi koʻrinadi. Ahmad Yassaviy g'azallarida ham bu soʻz oz ma'nosida foydalanilgan.

Oʻkush az teb aymas bezizlar tengiz,

Bulut hadya qilsa ushaq qatrani. (Agar bulut bulut bir zarracha tomchi suv hadya qilsa, dengiz oz demay toʻlqinlana beradi).

Irig- 1 qattiq dag'al narsa

2 yantoqning boshiga ham irig deydilar. (Qoshgʻariy, 2017, 41-bet)

Aqin- 1 sel; to'satdan kelgan selga tunduz aqin deydilar.

2 To'satdan, kechasi sel kabi kelgan askarlarga aqinchi keldi deydilar, ya'ni askarlar selday keldi demakdir. (Qoshg'ariy, 2017, 44-bet)

Arqa- 1 orqa, sirt.

2 Qiyin vaqtlarda yordam beruvchi kishi; orqa kuch; hiyla va tadbir bilan yordam beruvchi kishi. Aytiladiki: Arqasiz alp cherig siyumas. Ma'nosi: "Yordamchisiz qahramon jang saflarini sindirolmaydi". (Qoshg'ariy, 2017, 64- bet) Ushbu keltirilgan so'zlarning barchasi belgilarning o'xshashligi asosida bog'langan bo'lsa, devonda yana shunday polisemantik so'zlar keltirilganki, ular o'rtasidagi ma'no aloqadorlik asosida bog'langanligini ko'rish mumkin. Bir predmetning nomini boshqa predmetga o'zaro aloqadorlik asosida ko'chirilishi metonimiya deyiladi. Devonda keltirilgan metonimiya asosidagi ma'nolararo bog'lanishlarning ayrimlarini keltirib o'tamiz:

• **Predmet va shu predmetdan hosil bo'lgan predmet**

O't- 1 o't, o'simlik; ot undi- o't undi, o't o'sdi.

2 hayvonlar yeydigan har turli o't, xashak; atqa ot bergil- otga o't(xashak) bergil. (Qoshg'ariy, 2017, 28-bet)

- **Belgi va shu belgi mavjud predmet**

Atg'ak - 1 qorinda sariq suv yig'ilish kasalligi, qulanj.

2 Sariq rangdagi bir turli o'simlikka ham atg'aq deyiladi.

3 qayg'udan rangi sarg'ayganlarga ham shu so'z ishlatiladi. (Qoshg'ariy, 2017, 60-bet)

6) **Predmet va shu predmet asosidagi o'lchov birligi**

Ay 1 oy, o'n to'rt kunli oyga tolun ay deyiladi.

2 oy (30 kundan iborat bo'lgan vaqt, muddat) Shoir shunday degan:

Qishqa etin kelsa qali qutlug' yay,

Tun, kun, kecha alqinur odlak bila ay. Ya'ni: Barakali yoz kelsa, qishga tayyorlan, chunki kecha va kunduzning o'tishi bilan oy va zamon kechadi. (yoz ketib, qish keladi) Bu so'zlar o'rtasidagi ma'no bog'liqligini Qoshg'ariy shunday izohlaydi: O'ttiz kunlik oy muddatini ham ay deb atashga sabab shuki, uni oyning o'tishi ay bilan bilinadi. Maqolda shunday keladi: Ay tolun bo'lsa, eligin imlamas. Ya'ni "To'lin oyni qo'l bilan ko'rsatilmaydi. Chunki u har kimga aniq ko'rina beradi" deganda ay ana shu ma'noda qo'llangan. (Qoshg'ariy, 2017, 46- bet)

Devonda keltirilgan polisemantik so'zlarning bir qanchasi paydo bo'lish o'rniga ko'ra yangi ma'no anglatgan. Masalan:

Öpkä- g'azab, uning shunday aytilishiga sabab g'azabning o'pkada paydo bo'lishidir. Bu so'zning shu ma'noda qo'llanishi so'zning paydo bo'lish o'rniga ko'ra kelib chiqqandir. Chunonchi, "yomg'ir" ni "osmon" deyilgani kabi. (Qoshg'ariy, 2017, 65- bet)

Ağil- og'il; qo'y og'ilxonasi. Og'uzlar qo'yning qiyini ag'il deydilar; Bir-biriga yaqin turishi natijasida kelib chiqqan. Chunonchi, yomg'irni ham, bulutni ham sama deb aytilgani kabi. (Qoshg'ariy, 2017, 42-bet) Ushbu so'zlar o'rtasidagi ma'no bog'liqligi joylashgan o'rni asosida hosil bo'lsa, so'yishga tayyorlangan qo'y- **etlik** so'zi go'sht osiladigan temir

ma'nosini beruvchi etlik soʻzidan hosil qilingan. **Etlik**- kanora (goʻsht osiladigan temir); soʻyishga tayyorlangan qoʻyga ham etlik qoʻy deyilar. (Qoshgʻariy, 2017, 53-bet) Demak, XI asrda yashagan ajdodlarimiz ham soʻz ma'nolari orasidagi oʻxshashlik, aloqadorlik asosida ma'no koʻchish orqali turli tushunchalarni ifoda etganlar.

Xulosa o'rnida aytish joizki, tilimizdagi soʻzlarning katta qismini koʻp ma'noli soʻzlar tashkil etadi. Koʻp ma'noli soʻzlarning ma'nosini tushunish va undan nutq jarayonida oʻrinli foydalanish, nutqning ta'sirchan va ifodali bo'lishiga yordam beradi. Devondagi polisemantik soʻzlarning tahlili oʻsha davrdagi soʻzlarning ma'no qirralarini oʻrganish bilan birga, o'sha davrda yashab ijod etgan ajdodlarimizning obyektiv borliqdagi narsalar, voqeliklar, belgilar, harakat va holatlarni bir-biri bilan aloqador holda qanday qiyoslab idrok qilganligi, ularni tilda qay darajada aks ettira olganliklarini ham koʻrsatib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hakimova, M. (2007) Semasiologiya. Toshkent
2. Mirtojiyev, M. (2010) O'zbek tili semasiologiyasi. Toshkent: Mumtoz soʻz
3. Nurmonov, A. Sobirov, A. Yusupova, Sh. (2013) Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Toshkent: Ilm ziyo
4. Qoshgʻariy, M. (2017) Devoni lugʻotit turk. Toshkent. Gʻafur Gʻulom
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. (2006) Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti